

конституційних, приписів та попередніх судових рішень (як це передбачає конвенціональна програма інтерпретації), але також з імпліцитних принципів політичної моралі, що були покладені в основу цих приписів та рішень. При цьому суддя має не тільки визначити суспільний ідеал своїх попередників, утілений ними в минулих рішеннях, але й розкрити його в актуальному на час прийняття рішення у справі соціально-історичному контексті [18, с. 95-96].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що, оскільки незалежна й високопрофесійна судова діяльність із відправлення правосуддя є обов'язковою умовою побудови демократичного суспільства та правової державності, її принципи необхідно відновлювати, причому з урахуванням багатовікового історичного досвіду західної цивілізації – досвіду відмови від права сили (державної сваволі як соціального регулятора) на користь сили права.

Список використаної літератури:

1. Шартъе Р. Культурные истоки Французской революции. – М., 2001.
2. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з лат. – К., 1998.
3. Платон. Сочинения: В 3 т. / Пер. с древнегреч. – М., 1971. – Т. 3. – Ч. 2.
4. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецьк. – К., 2005.
5. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої „Політики” / Пер. з лат. – К., 2000.
6. Гроцій Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. – М., 1956.
7. Монтескье Ш. Избранные произведения / Пер. с фр. – М., 1955.
8. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. вузов и фак-тов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко. – Харьков, 1999.
9. Федераліст: Коментар до Конституції Сполучених Штатів / А. Гамільтон, Д. Медісон, Д. Джей; Пер. з англ. – К., 2002.
10. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / Пер. з фр. – К., 1999.
11. Кант І. Основи метафізики нравственности / Пер. с нем. – М., 1999.
12. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. – К., 2000.
13. Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Пер. с нем. – М., 1990.
14. Иеринг Р. Избранные труды: В 2 т. / Пер. с нем. – СПб., 2006. – Т. 1.
15. Кельзен Г. Судебная гарантия Конституции (Конституционная юстиция) / Пер. с фр. // Право и политика. – 2006. – № 9. – С. 5-18.
16. Hart H. The Concept of Law. – 2nd ed. – Oxford, 1997.
17. Dworkin R. Taking Rights Seriously (with a new appendix, a response to critics). – Cambridge, 1997.
18. Dworkin R. Law's Empire. – London, 1986.

Надійшла до редакції 13.02.2012

МАНІЛЧ О.В., здобувач
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.731

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН НА УТВОРЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкрито актуальне для розбудови громадянського суспільства в Україні питання про необхідність формування правової реальності українського суспільства на ґрунті цінностей християнської моралі.

Ключові слова: соціальне вчення, християнська антропологія, державно-церковні відносини, релігійні правовідносини, громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства.

Раскрывается актуальный для развития гражданского общества в Украине вопрос о необходимости формирования правовой реальности украинского общества на основе ценностей христианской морали.

Ключевые слова: социальное учение, христианская антропология, государственно-церковные отношения, религиозные правоотношения, гражданское общество, институции гражданского общества.

The article is devoted to solving the topical question of civil society development in Ukraine: the necessity of forming the legal reality of Ukrainian society on the basis of Christian morality values.

Keywords: *social doctrine, Christian anthropology, relations between state and church, religious legal relations, civil society, civil society institutes.*

Кристалізована національна ідея, яка об'єднала б український народ та стала рушійною силою для перетворень і соціального прогресу, так і не була створена, і на сьогодні це питання ще залишається без відповіді. Незважаючи на існуючі в процесі розбудови демократії досягнення, значимо, що вони є не досить переконливими, особливо для тих українців, які вже втратили надію відчутти справедливість та побачити власний добробут. Реформи, трансформації, які тривають в Україні, вимагають зміни форм діяльності уряду, всієї бюрократичної машини – спадщини радянської системи. Цей процес є об'єктивно необхідним та продиктованим не тільки потребою в демократичних перетвореннях на теренах нашої держави, але й значними змінами в характері суспільно-політичних та економічних світових процесів. Демократичні здобутки у нашій державі дійсно є, але характер, суть цієї демократії з „українським обличчям” потребує прискіпливого дослідження. Цілком природним постає питання наскільки державно-церковні відносини є сталими, які загрози та протиріччя виникають у контексті цих відносин і наскільки українські церкви зацікавлені в розбудові сталих релігійних відносин, соціальної та справедливої держави.

Істотний внесок у дослідження різноманітних аспектів даної проблеми зробили такі російські та вітчизняні вчені, як С. Алексєєв, В. Бабкін, Г. Дж. Берман, М. Козюбра, О. Костенко, В. Нерсєсянц, А. Сухов, Д. Угринович, С. Токарев, М. Андріанов, А. Колодний, А. Полешко, П. Рабінович та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні цінності християнської моралі для розвитку та цивілізованого існування сучасного українського суспільства; взаємозв'язку та взаємозалежності правових і моральних норм та неможливості побудови громадянського суспільства в Україні без релігійного ренесансу.

Сучасна суспільно-політична ситуація в українській державі характеризується досить високим рівнем соціальної напруги. Вона насамперед породжується протистоянням ідеологій наявних партійно-політичних рухів і, в підсумку, зумовлює нестабільність у державі. Однією із суттєвих причин такого стану є відсутність у ній розвинутих структур громадянського суспільства. Тому за таких умов актуалізується проблема становлення та подальшого розвитку структурних елементів інституцій такого суспільства, які за своєю суттю покликані здійснювати громадський контроль за діяльністю всіх гілок влади. Одним із суттєвих чинників вказаного процесу виступають релігійні інституції та організації. Як показала історія, вони можуть серйозно гальмувати такий процес або, навпаки, суттєво його прискорювати. Більше того, вони аж ніяк не можуть залишатися осторонь цього процесу, оскільки самі виступають важливою складовою громадянського суспільства [1, с. 497-498].

Слід зазначити, що проблема сутності громадянського суспільства, причин та необхідних умов його формування стали темою дослідження суспільствознавців ще наприкінці XVIII ст. У той час таке суспільство розглядалось перш за все як нерелігійна форма контролю за діяльністю секуляризованої держави. Нова форма суспільного контролю за діяльністю держави, започаткована і розвинута на основі активності громадян та їхньої самоорганізації, пізніше отримала назву громадянського суспільства. Такий контроль отримав власний розвиток у цивілізованих країнах. На жаль, цей процес об'єктивно не міг бути реалізованим за умов тоталітарної радянської держави, і причина цього лежить на поверхні. Адже вже сама ідея громадянського суспільства про контроль радянської влади з боку простих громадян явно вступала в протиріччя з наявним монопольним становищем такої держави у суспільстві з проголошенням і реалізацією нею принципу пріоритету державних інтересів над особистими.

Для частини українців успіхи громадянського суспільства в країнах Заходу очевидні. І, в першу чергу, це пояснюється тим, що воно поставило державу під жорсткий і ефективний контроль громадян. Відтепер державні структури змушені служити народу не на словах, а на ділі, оскільки пересічний громадянин отримав реальні важелі впливу на них. Тому, як свідчить практика, значно зменшився ступінь відчуженості органів державної влади від людей. Державні органи у своїй діяльності змушені орієнтуватись на створення сприятливих умов для реалі-

зації матеріальних і духовних потреб громадян власної держави. Саме в результаті діяльності громадянського суспільства витворено сучасну західноєвропейську цивілізацію на засадах пріоритету свободи та прав людини.

Саме громадянське суспільство виступає як постійно функціонуюча організація людей, які об'єдналися навколо самостійно вибраних суспільних, політичних, моральних та інших цілей. І в цьому аспекті суттєвим є те, що держава, незважаючи на свої політичні орієнтації, не може нав'язати свого підпорядковуючого впливу громадським організаціям. Тому таке суспільство здатне реально гарантувати кожній особі вільний вибір форм свого суспільного і індивідуального буття. Для цього в політичному житті створюються рівні можливості для участі всіх громадян в державних і суспільних справах.

Проблема формування і утвердження інституцій громадянського суспільства стала актуальною в Україні з набуттям нею державної незалежності і проголошенням на конституційному рівні головною цінністю буття людини. Такий підхід зумовлюється, насамперед, тим, що радянсько-партійна форма державного управління в очах більшості людей себе повністю дискредитувала, оскільки слугувала утвердженню пріоритету інтересів держави над інтересами простих людей в особливо жорстоких і цинічних формах. Для прикладу досить навести голодомор в Україні, який забрав 7–10 млн життів українців.

Зрозуміло, що нова українська держава, яка практично розбудовувалась на руїнах тоталітарної, об'єктивно успадкувала її основні негативні риси. До них у першу чергу належать рудименти утвердження пріоритету інтересів держави над інтересами людини, що, відповідно, зумовлює відчуженість вже нової української влади від народу, її „махровий” бюрократизм, масове використання владних можливостей для особистого збагачення державних чиновників, невинуваті для них соціальні пільги, які мають цинічний характер, оскільки поглиблюється процес зубожіння широких верств населення. Іншими словами, така влада продовжує бути самодостатньою, оскільки практично не залежить від власних громадян. Саме тому невелика група людей за явного потурання влади стала володарем основних засобів виробництва. Ті матеріальні цінності, які створювались важкою працею не одного покоління людей, за дуже короткий період у результаті маніпуляцій і махінацій стали власністю окремих людей, часто з кримінальним минулим. У результаті майнове розшарування в Україні набуло просто непристойного характеру як для цивілізованої країни. Про це, зокрема, свідчить і те, що середня зарплата в державі практично не перевищує прожиткового мінімуму. Хронічною стала проблема безробіття (особливо в сільській місцевості), рівень якого, за оцінкою незалежних експертів, сягає 30 % проти 4 % офіційних показників.

Держава не забезпечує в повному обсязі проголошених нею ж базових соціальних прав та свобод особистості. Так, кожен 5-й українець змушений працювати на чужині. Мають психічну патологію 6 мільйонів громадян. Середній вік життя чоловіка – 61 рік, а жінки – 73 роки (рівень Гондурасу) [2, с. 2].

Неупереджений аналіз стану такої соціально-економічної ситуації свідчить про те, що влада практично залишила власних громадян на виживання. І як наслідок, протягом останніх років фіксувалась стійка тенденція втрати довіри громадян до своєї держави, точніше до її владних структур. За даними соціологічних опитувань, 92 % громадян України переконані, що вони не впливають на центральну владу, 89,9 % – на владу місцеву, й лиш 0,7 % респондентів вважають, що вони можуть істотно впливати на центральні та регіональні владні структури. 86,2 % громадян не почувуються господарями своєї держави; вважають себе такими лише 7,4 % [3, с. 2].

Заради справедливості варто вказати, що цю ситуацію змушена усвідомлювати і сама влада, яка намагається реформувати всі гілки державних структур. Але, як показує історична практика, реформування „згори”, як правило, не приводить до позитивних результатів, оскільки кожна існуюча система, перш за все, намагається зберегти свою цілісність і суть. Тому проблему подолання відчуженості держави від власних громадян може і повинно вирішити створення громадянського суспільства, яке шляхом встановлення реального громадського контролю за діяльністю всіх владних структур змусить їх працювати в першу чергу на пересічного громадянина України.

Громадянське суспільство, як відомо, включає всю сукупність недержавних відносин у державі (соціально-економічні, духовно-культурні, моральні, релігійні, етнічні). У Конституції України закріплені положення, які прямо стосуються проблеми співвідношення громадянсько-

го суспільства і держави. В них, зокрема, вказується на те, що громадянське суспільство повинно ґрунтуватися на таких основоположних засадах, як свобода, рівноправність, самоорганізація і саморегулювання, Обов'язок органів державної влади – служіння громадянському суспільству шляхом гарантування та створення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості.

Слід зауважити, що в державі все ж об'єктивно закладаються підвалини для становлення і подальшого розвитку громадянського суспільства. Це зумовлюється перш за все реально існуючою багатопартійністю, а також багатоукладністю економіки, порівняно розвинутою публічною сферою. У той же час з об'єктивних і суб'єктивних причин структури такого суспільства є нечисленними та організаційно слабкими. Вони часто не мають необхідного сприяння з боку владних структур, більше того, нерідко саме від неї зазнають утисків. І це зрозуміло, адже в них працюють ще багато тих людей, які психологічно ще можуть сприймати контроль вищестоящих органів, але тільки не рядових громадян. До цього необхідно додати і досить високий рівень пасивності самих громадян, які в силу тих чи інших причин часто воліють не конфліктувати з представниками державних органів.

За таких умов об'єктивно існує суспільна потреба в тих силах чи рухах, які могли б реально взятися за вирішення даної суспільно необхідної проблеми. Однією із таких духовних сил виступають релігійні інституції та організації. Це пояснюється тим, що більша частина громадян, незалежно від їх релігійного самовизначення, звертають увагу на важливість соціальної діяльності і місії Церкви, ратують за її активну участь у вирішенні суспільно значущих проблем. Сьогодні це практично єдиний суспільний інститут, який користується найвищим рівнем довіри з боку громадян.

Слід зазначити, що нині ряд християнських Церков переосмислюють свою суспільну роль у соціумі, форми і методи її реалізації. І, як свідчить практика, поки що однозначної відповіді немає. Про це, зокрема, говорить той факт, що в їх керівництві у цьому питанні є розмежування. Так, у православ'ї такий поділ у принципі відбувається за відомою лінією, яка умовно поділяє клір на „консерваторів” та „лібералів”. Перші, побоюючись, що Церква, беручи активну участь у світському житті, втратить свою ідентичність, стоять на позиції збереження літургіко-історичної спадщини. „Ліберали”, навпаки, визнають потребу в постійному оновленні форм і методів церковного життя, постійного діалогу з „зовнішнім” світом і ставлять собі завдання про перетворення всієї повноти суспільного життя на засадах християнських цінностей. Хоча нині серед християнських богословів під впливом реального життя набула поширення думка про те, що „Церква повинна цілком серйозно прийняти секулярну сферу й довести, що християнське служіння можливе й необхідне і в ній, а не тільки в монастирі чи в парафії” [3, с. 183]. Зрозуміло, що такий підхід можливий на засадах переосмислення сутності самої людини. Тепер вона вже розглядається як суб'єкт, осереддя та мета суспільства, що вимагає шанувати її разом із її універсальними та невід'ємними „людськими правами”. Через те відбувається переосмислення змісту і форм суспільної діяльності віруючих. У християнських церквах дискутуються, наприклад, питання щодо можливостей створення віруючими політичних партій, незалежних від держави та адміністрації профспілок, можливості боротьби віруючих за свої громадянські права.

У даному контексті необхідно зазначити, що соціальна місія християнської Церкви така ж давня, як і вона сама. З часу свого виникнення вона пропагувала положення Євангелія щодо суспільної, політичної, економічної поведінки віруючих, регламентувала їх обов'язки щодо ставлення до світської влади.

У соціальній діяльності Церква намагалась захищати вбогих, викривала несправедливість у суспільстві, сприяла утвердженню справедливості та милосердя. Практично до XVIII століття саме Церква контролювала діяльність держави. І проблема створення громадянського суспільства виникла, як вже зазначалось, у зв'язку із секуляризаційними процесами в суспільстві, оскільки світська держава виходила з-під контролю Церкви [4, с. 41-50].

Реакцією на питання щодо місця і ролі Церкви у сучасному суспільному житті стали соціальні доктрини, соціальні вчення християнських церков. Вони відображають погляди і настанови Церкви не лише щодо особистої поведінки віруючих, але й щодо обов'язків християнина щодо суспільства в цілому, тобто його соціальної відповідальності. Виходячи з релігійного уявлення про людину та її гідність, соціальна доктрина покликана дати основні методологічні

принципи, які орієнтуватимуть віруючих як громадян у їхніх соціально-політичних поглядах. Сьогодні християнські Церкви вважають своїм обов'язком виступати на захист прав і свобод громадян у випадках, коли владні структури своїми діями зумовлюють погіршення соціально-економічного становища віруючих та інших громадян, або вдаються до обмеження задекларованих конституційних прав та свобод особистості. Той факт, що „місія Церкви є духовного порядку, насправді не протиставляє її світові. Надія на вічне спасіння та змагання (діяльне прагнення) до підтримки людей – це різні речі, і варто це пам'ятати, однак вони нероздільні, адже саме на землі в історії, в конкретних умовах життя кожна людина готує, вирішує і наперед переживає свою вічну долю. Несправедливість, визиск, нещасття, які в межах суспільства нерідко консолідується у справжні „структури гріха”, є великими ворогами людини, бо вони впливають на моральну поведінку людини, позбавляють її гідності особи, перешкоджають їй здійснити своє покликання” [5, с. 15].

Очевидно, що ефективна реалізація позитивного потенціалу Церкви на процес формування та становлення громадянського суспільства можлива при гармонізації її зусиль із зусиллями самого суспільства та держави. У цьому плані варто нагадати, що у світовій практиці історично склалися фактично три базові моделі відносин між державою і Церквою – сепараційна, коопераційна та протекціоністська (патерналістська). Перша передбачає безумовне відокремлення Церкви від держави. У цій ситуації сфери діяльності Церкви та держави жорстко розмежовані. Остання законодавчо забезпечує звужене поле діяльності релігійних організацій та здійснює контроль за їх роботою в сферах суспільного життя. Друга модель передбачає співпрацю Церкви та держави, участь релігійних організацій у реалізації соціальних, культурних, освітніх та інших програм, що фінансуються державою. Це створює досить широке поле для діяльності Церкви. І остання – третя модель передбачає відкриту підтримку Церкви державою, в тому числі і фінансову. У цьому випадку Церква практично перетворюється на політичний інститут підтримки діючих владних структур і аж ніяк не може бути до них опозиційною. Зрозуміло, що саме друга модель – коопераційна – створює оптимальні можливості участі Церкви в процесі формування та розвитку засад громадянського суспільства [6, с. 157-158].

В Україні чинним законодавством фактично передбачена перша модель – сепараційна. Це значно обмежує поле діяльності Церкви у названому процесі. Хоча і в таких умовах її вплив на формування суспільної свідомості очевидний. Цьому слугує і те, що ієрархи діючих у країні церков нерідко в публічній формі дають досить критичну оцінку тим чи іншим діям влади [7, с. 58-59].

Зрозуміло, що Церква як частина суспільства, як специфічна структурна складова громадянського суспільства не може стояти осторонь тих процесів, котрі відбуваються в державі. Через те для кожної з існуючих в Україні церков сьогодні є актуальною проблема її самовизначення щодо присутності у процесі становлення і розвитку громадянського суспільства в нашій країні [8, с. 47-48].

Формування структур такого суспільства в першу чергу вимагає подальшої демократизації всіх сфер суспільного життя. Тому рівень розвитку демократичних процесів, участь у ньому наших співвітчизників є свого роду лакмусовим папірцем, котрий показує рівень сформованості громадянського суспільства. І в цьому плані в Україні є проблеми. Про це, зокрема, зазначає Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет у своєму Різдвяному посланні, де сказано, що „багато причин нестабільності і всяких негараздів у нашій державі, але головними з них є бездуховність і занедбана демократія”. Продовжуючи цю тему, він у своєму інтерв'ю кореспондентові „Громадського радіо” Олександрю Кривенку (11 січня 2003 р.) наголосив, що „для того, щоб демократія в Україні набирала сили, і щоб Україна стала справді демократичною – це залежить не тільки від влади, це залежить і від активності самих громадян. Якщо громадяни будуть байдужими до тих процесів, які відбуваються в нашій державі, то тоді деякі сили, яким сьогодні належить влада, будуть зловживати своїм становищем, своєю владою – і тоді демократія буде занедбаною. І тому треба, щоб усі суспільні сили діяли активніше в напрямку розбудови української демократії”. Особливо актуально ці слова звучать в наші дні.

Сьогодні у розвитку демократичних начал у суспільстві Церква відіграє велику роль. „У зміцненні демократії, – підкреслює Філарет у своєму інтерв'ю, – Церква може зробити немало. Але тільки через відродження духовності у суспільстві. А духовність залежить від церкви, тому що на сьогодні тільки одна церква має можливість впливати на наше суспільство – і не тільки на суспільство, а й на владу. Тому що інших джерел духовності на сьогодні немає. Коли я кажу

про церкву, я не маю на увазі одне духовенство, а маю на увазі всіх віруючих. А до віруючих належать і наша інтелігенція, діячі культури – це теж частина церкви. І тому інтелігенція своїми засобами повинна відроджувати духовність у нашому суспільстві”.

Зрозуміло, що підвищення рівня соціальної активності віруючих людей позитивно вплине і на загальний рівень такої активності в суспільстві. Правда, в цьому плані традиційні християнські конфесії мають певні власні проблеми. Адже у них існує започаткований ще в епоху Середньовіччя поділ на клір і мирян, „професіоналів”, „владу” і „темний люд”. І якщо духовенство вже в силу свого соціального статусу зайняло соціально активну позицію, то „миряни в Україні мають ознаки одночасно активності та безсилля, оптимізму та розчарувань, впевненості й значних вагань” [9, с. 4].

Цікаво зазначити, що частина духовенства, особливо парафіяльна, в принципі не зацікавлена в підвищенні рівня соціальної активності своїх парафіян. Це пояснюється тим, що з такими віруючими працювати набагато складніше. І це зрозуміло, адже краще біля себе мати мирян, які знають тільки три речі – молитися, слухати й давати гроші. Через те „егоїстичні інтереси духовенства часто домінують над його душпастирськими обов’язками, через що ініціативи згори щодо створення на парафіях мирянських осередків завершуються створенням „кишенькових” утворень – слухняних і безініціативних” [9, с. 7].

У цьому аспекті потрібно оцінити зусилля римо-католицької церкви, котра намагається своїх віруючих зробити повноправними учасниками процесу управління державою, здійснює пошук нових і повніших форм участі в громадському житті громадян-християн та нехристиян. „Життя демократії, – зазначають її ієрархи, – не може бути ефективним без активної, відповідальної та щирої участі кожного з нас” [5, с. 1]. Такий підхід був узаконений рішеннями Другого Ватиканського собору. В його документах, зокрема, зазначено, що „миряни не повинні відмовлятися від участі в громадському житті, в економічній, соціальній, законодавчій, адміністративній та культурній сферах, маючи за мету на особистому та державному рівні пропагувати суспільне благо” [5, с. 3]. В обов’язок католиків входить пропагування та захист таких суспільних цінностей, як громадський порядок і мир, свобода і рівність, повага до людського життя та довкілля, справедливість та солідарність, тобто тих засад, котрі виступають фундаментом громадянського суспільства.

Таким чином, християнські церкви виступають суттєвим фактором демократизації життя суспільства на засадах християнських цінностей, формують соціально активну позицію віруючих у справі відстоювання ними своїх громадянських прав, що, в кінцевому підсумку, прямо слугує інтересам формування і розвитку громадянського суспільства в Україні.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що в умовах побудови української моделі громадянського суспільства моральні цінності (а точніше, цінності християнської моралі) повинні стати основними, базовими принципами побудови та функціонування правової реальності, що дасть можливість особі почувати себе захищеною та вільною в суспільстві.

Список використаної літератури:

1. Виговський Л.А. Роль християнських церков у процедурі утвердження засад громадянського суспільства в Україні // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3-4 (19-20). – С. 497-502.
2. Олуйко В. В Україні повинна робитися ставка на інтелект і на ефективних менеджерів // Подільські вісті. – 2006. – 2 листопада. – С. 2.
3. Суспільна доктрина Церкви: Зб. статей. – Львів, 1998.
4. Шевченко В. Істинність релігії і проблеми міжконфесійного діалогу // Релігійна свобода: Наук. щорічник: Зб. наук. статей з теми «Свобода релігії і демократія: старі і нові виклики». – К., 2010. – Вип. 15. – С. 41-50.
5. Йозеф Кардинал Ратцінгер, Тарнісіо Бертоне. Миряни і політика. Доктринальні зауваги щодо деяких питань стосовно участі католиків у політичному житті // Арка. – 2003. – № 7 (65). – С. 15.
6. Нойхауз Н. Цінності християнської демократії / Пер. с нем. – М., 2005.
7. Оккенфельс В. Суспільне завдання церков у житті держави // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: Матер. міжн. конф. – К., 1998. – С. 58-59.
8. Яременко В. Бог визначив роль і місце церкви в суспільстві // Церква і політика: від президентських виборів 2004 р. до парламентських виборів 2006 р.: Матеріали Круглого столу, 17-18 лютого 2005 р. / Упор.: А. Колодний та Л. Пилипович. – К., 2005. – С. 47-48.
9. Кирик Ю. Важливий нерв громадського життя // Арка. – 2003. – № 6 (64). – С. 4.

Надійшла до редакції 17.01.2012

